

Десятинна церква в гравійованому краєвиді Києва 1638 року з книги «Тєратурґіма» («Чудотворці»)

«Тєратурґіма» – твір православного ченця й письменника Атанасія Кальнофойського, редагований, за словами автора, інтелектуалами Києво-Могилянської академії (тоді Колегії) та надрукований у Києво-Печерській лаврі в 1638 році. Книга поєднує риси теологічного трактату та путівника для паломників [Kalnofoyski 1638].

Повна назва: «Тєратурґіма, lubo cuda, które były tak w samym świętocydotwornym monasteru Pieczarskim, iako y obudwu świętych Pieczarach, w ktorich po woli Bożej Błogosłowieni Oycowie Pieczarsci, pożywszy y ciężary ciał swoich złożyli, wiernie y pilnie teraz zebrane y swiatu podane przez W. Oycy Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż ś. monastyrа Pieczarskiego. Z drukarni Kijowo-Pieczarskiey. R. P. 1638».

У перекладі (з польської, перше слово грецьке): *«Чудотворці, або чуда, котрі були як в самім свято-чудотворнім монастирі Печерському, так і обох святих Печерах, в котрих з волі Божої Благословенні Отці Печерські, поживши й тягарі тіл своїх склали, правдиво і повно тепер зібрані та світові подані через В.[ельмишановного] Отця Атанасія Кальнофойського, ченця того ж с.[в] монастиря Печерського. З друкарні Києво-Печерської Р.[оку] Г.[осподнього] 1638»* [Кальнофойський 2013].

Твір з'явився за т. зв. Могилянської доби (діяльності митрополита Петра Могили, спрямованої на захист та укріплення православної церкви в Україні, Білорусі та Литві, в умовах приналежності цих країн до польсько-литовської держави Речі Посполитої), у рамках полеміки православних із католиками [Голубев 1898, с. 293–309].

Окрім самотійного значення, «Тєратурґіма», котра знайомила читачів із сакральною топографією Києва, передусім Лаври, і чудесами (зціленням, порятунком), що сталися на стику XVI–XVII ст. за вшанування православних реліквій міста (переважно Лаври, починаючи з мощів святих у її печерах),

також слугувала продовженням Києво-Печерського Патерика [Голубев 1898, с. 268–309]. Патерик склався в XIV–XV ст. з окремих творів XI–XIII ст. про лаврських аскетів як рукописна церковно-слов'янська збірка, а 1635 року Лавра надрукувала його стислий переказ польською мовою з деякими додатками [Древнерусские 1999, с. 233–309].

На хвилі релігійної полеміки, «двотомник» з відредагованого Патерика та оригінальної «Тератургіми» мав служити апології православних, оскільки вони зазнали в Речі Посполитій дискримінації, – через доведення давності їх церкви в Україні (існування кафедри Київських митрополитів ще до «великого розділення» з католиками) та її святості (на прикладі Печерських подвижників). Окремо ж «Тератургіма» мала засвідчити, що чудеса відбувалися тут не лише за давнини [Голубев 1898, с. 268–309].

Важливою складовою «Тератургіми» є три картосхеми – двох лаврських печер і Верхньої території Лаври («Великого монастиря») з краєвидом храмів і монастирів Старокиївської Гори на відстані від Печерської обителі. Цей «триптих» є першим топографічним планом Києва [Івакін 1996, с. 17–18], хоча до міри умовним і неповним [Попельницька 2005, с. 330, 333, 339] (раніше за нього відомі тільки ще більш схематизовані та розрізнені малюнки в записах купця Мартіна Грюневега, виконані за враженнями від поїздки 1584 року) [Івакін 1996, с. 16–18; Ісаєвич 1982].

Репродукції з плану 1638 року було публікувано в «Описі Києво-Печерської лаври» митрополита Євгенія (Болховітінова) [Описание 1826] та «Огляді Києва щодо старожитностей» [Обозрение 1847], згодом копії високої якості видав меценат Б. Ханенко [Древнейший 1896; Попельницька 2005, с. 329]; відтоді репродукції широко використовують в історичних публікаціях [Івакін 1996, с. 16–20; Київ 1982, с. 44–45; Крізь віки 1982, № 32; Люта 2017, с. 65–82; Титов 1916, с. 278–279, 296–299].

Недоліки плану 1638 року, особливо щодо Старокиївської Гори й північної лаврської околиці (бо ці частини мали другорядне значення), – хоча, на думку О. Попельницької, для часу та обставин друку «Тератургіми»

годі вимагати від гравера більшого, – а також використання деякими вченими недостатньо якісних репродукцій (1826, 1847), призвели до дискусій стосовно локалізації окремих споруд за межами Лаври (у виданні 1896 року один фрагмент красвиду Старокиївської Гори навіть відтворили двічі, у другому варіанті «дзеркально», з огляду на наявну в тодішній історіографії гіпотезу про помилку гравера в оригіналі) [Попельницька 2005, с. 329–333].

Попри недоліки й «прогалини», план 1638 року протягом майже двох століть є незамінним історичним джерелом, на підставі якого, у комплексі з іншими джерелами, досі трапляються відкриття і науковий потенціал якого ще не вичерпаний [Попельницька 2005, с. 339].

Серед храмів Старокиївської Гори третя картосхема (в порядку розміщення в книзі) вказує споруду № 52, яка, за експлікацією, є «Cerkiew Naświętszey Panny Dzieśięcinna» («Церква Пресвятої Діви Десятинна») [Kalnofoyski 1638, s. 25]. Зображення храму спрощене: невисока будівля з наметовим верхом і хрестом, ліворуч якої стоїть вища споруда типу вежі без завершення [Ёлшин, Ивакин 2010]. Актові джерела свідчать, що в 1635–1636 роках Могила розібрав на Старокиївській Горі Миколо-Десятинну церкву й почав будувати замість неї храм Різдва Пресвятої Богородиці, який не був завершений за життя ієрарха [Голубев 1898, с. 425–435]. Не виключено, що «вежа» 1638 року є згаданий у Патерику 1635 року «szmat muru» («частина стіни») давньої великої Десятинної церкви, але вже розчищений під патронатом Могили, який, за тим же Патериком, наказав відкрити святиню з «ziemnych ciemności» («підземної темряви») [Kossow 1635, s. 181]. Попри малу інформативність, зображення Десятинної церкви 1638 року є першим *достовірним* [Ёлшин, Ивакин 2010].

Красвид Верхньої території Києво-Печерської лаври,
суміжної з нею частини Печерського містечка,
північної околиці та Старокиївської Гори. Гравюра. 1638 р.
Публ. за: [Київ 1982, с. 44–45]
(зображення Могилянської Десятинної церкви позначене № 52)

Джерела та література

Голубев, С. 1898. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 2. Киев.

Древнейший план города Киева 1638 года. 1896. Изд. Ханенко, Б. И. Киев.

Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик. 1999 / подг.: Ольшевская, Л. А., Травников, С. Н. Москва.

Ёлшин, Д., Ивакин, Г. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники). *Ruthenica*. XI. С. 74–109.

Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.* Київ.

Ісаєвич, Я. Д. 1982. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура, традиції*. Київ, с. 113–128.

Кальнофойский, А [Афанасий Кальнофойский, иеромонах]. 2013. *Тератургима: трактат* / перевод с польс. Бигун, О. Киев.

Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). Керівник Кудрицький, А. В. 1982. Київ.

Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст. 1982 / упоряд. Белічко, Ю. В., Підгора, Б. В. Київ.

Люта, Т. 2017. *Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах*. Харків, Київ.

Обозрение Киева в отношении к древностям. 1847 / изд. Фундуклей, И. Киев.

[Евгений (Болховитинов), митрополит] 1826. *Описание Киево-Печерской лавры*. Киев.

Попельницька, О. 2005. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 12, с. 328–342.

Титов, Ф [Феодор Титов, протоиерей]. 1916. *Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк*. Киев.

Kalnofoyski, A. 1638. *Тератургима, lubo cuda, które były tak w samym świętocydotwornym monastyrze Pieczarskim, iako y obudwu świętych Pieczarach <...> zebrane y swiatu podane przez W. Oycy Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż ś. monastyrza Pieczarskiego*. Kijów.

Kossow, S. 1635. *Патериков, або Żywoty ss. Oycow Pieczarskich <...> krocey podany. Przez Wielebnego w Bogu Oycy Silvestra Kossowa, Episkopa Mścislawskiego, Orszańskiego, y Mohilewskiego*. Kijów.

Владислав Дятлов

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви